

Дмитро Шевчук

Мистецтво бути неконсеквентним

Років десять тому Лешек Колаковський вів на польському телебаченні цикл передач «Про що нас запитують великі філософи?». Кожну з них було присвячено якійсь знаковій постаті з історії філософії: Сократові, Платону, Декартові, Гусерлю та іншим. Формат передачі передбачав виклад міні-лекції про певного філософа (згодом ці лекції було видано як книжки). Філософські ідеї було подано без надмірного академізму (Колаковський навіть жартував, що студент, який готувався би за цими передачами до іспиту з історії філософії, найпевніше, провалив би його), але в них не було й профанації, взорування на моду поп-культури й технології мас-медій, схильних перетворювати історію філософії на серіал про Симпсонів. Найголовніше і найцінніше було те, що кожна лекцію завершувало запитання, що його Колаковський закономірно виводив із інтерпретації, спрямованої на виокремлення центральної ідеї, себто, як він це називав, основної «колони», котра підтримує увесь «філософський дім», що його збудував певний філософ. Питання було адресовано нам, глядачам, і натякало, що на представленні ідеї філософія не закінчується, а тільки розпочинається. Такі питання – це добра нагода замислитися, пошукати зв'язок із актуальними проблемами й перетворити знайдену відповідь на свій досвід переживання і філософії, і сучасности. Мабуть, у цьому весь Лешек Колаковський: не давати відповіді, а спонукати шукати їх, не представляти готову Істину, а заохотити керуватися духом істини.

Нагодою спробувати керуватися духом істини із Колаковським у ролі провідника стало українське видання вибраних есеїв філософа – «Похвала неконсеквентності». Кожен у цій пригоді знайде своє питання: хтось буде в захваті від її легкоти, адже вже пішов розголос, що ця книга містить

найкоротші й найсмійніші есеї Колаковського, а для когось вона стане інтелектуальним подразником для нових філософських пошуків (можливо, своєрідними пролегоменами до філософії польського мислителя). Але ризикнемо припустити, що, мабуть, для всіх читачів цих есеїв перше питання від Колаковського звучатиме так: як можливо, щоб хтось вихвалявся непослідовністю?

Передусім ця збірка есеїв «центральноєвропейського джентльмена», як схарактеризував свого часу Лешка Колаковського британський історик Тоні Джадт, – це книжка, яка має всі підстави стати обов'язковим елементом «джентльменського набору» інтелектуального читва. У ній маємо добрий стиль письма, оригінальну філософію, вияв гострого розуму, частку іронії та дотепний гумор. Перша зустріч із книжками Колаковського, каже упорядник видання Ярослав Грицак, вимагає обов'язкового здійснення ритуалу: «одразу зробіть серйозну міну і з виразом знавця почніть гортати книгу туди-сюди, пробуйте на міцність палітурку, принюхуйте до запаху фарби, і т. д., і т. п.». При цьому нікому не можна казати, що ти вперше тримаєш книжку Колаковського в руках або виправдовуватися, що ніде було знайти: бо навіть якщо не розсміються в обличчя, то подумки підсміюватимуться, що ось, мовляв, знайшовся такий, хто досі не читав творів польського філософа. Якщо ж підсумувати, то кожен джентльмен-інтелектуал, який піклується про свій інтелектуальний джентльменський набір, повинен керуватися своєрідним імперативом, що його, якщо скористатися словами упорядника, можемо сформулювати так: «Не знати, хто такий Колаковський, – це великий сором, не читати його – це великий гріх». В Україні, зрештою, нагода «познайомитися» з польським філософом траплялася не раз: 1999 року «Основи» видали «Міні-лекції на максі-теми», а 2005 року у видавничому домі «Києво-Могилянська академія» побачила світ збірка статей та есеїв «Мої правильні погляди на все».

Безперечно, така дещо жартівлива характеристика книжки – це лише вступ до серйозної розмови, хоча деякі есеї (як, наприклад, «Легенда про імператора Кенеді: нова антропологічна дискусія») справді

надзвичайно смішні. Але цей сміх – це радше ознака творчого процесу, спрямованого на осмислення дразливих і надзвичайно серйозних тем та проблем сучасності. Він є карнавальним, знімає напругу, бо, добре висміявшись, ти долаєш страх перед безвихіддю. Якщо вже потрапив у ситуацію абсурду, то доведи його до крайнощів – будь Сизифом, кидай виклик! Карнавал є доволі ефективним засобом такому виклику абсурду, бо він перевертає все з ніг на голову, аби звичні речі постали в новій перспективі й, можливо, завдяки їй набули нового змісту. За приклад може правити есей Колаковського «30-та річниця Нового Порядку в Європі – перемога здорового глузду», в якому філософ комічно замінює ССРСР на нацистську Німеччину. У цьому тексті йдеться про вигадане святкування 30-річчя перемоги нацистської армії над Росією та Великою Британією, в результаті чого утвердився гітлеризм як вияв здорового глузду. Звісно, Колаковський глузує, витворюючи перевернутий повоєнний світ. Але за цим прочитується питання: чи є різниця між тоталітарним комунізмом та гітлеризмом, які обидва претендували на перемогу свого здорового глузду, приносячи їй безглузді жертви?

Слід прояснити назву книги – «Похвала неконсеквентності». По-перше, в назві ми натрапляємо на слово «неконсеквентність», а в текстах – на «непоследовність». Це не випадково, і така відмінність є наслідком співпраці між упорядником та перекладачкою Богданою Матіяш. Польське слово «niekonsekwencja» перекладається як «непоследовність», однак, як зізнався Ярослав Грицак, він запропонував залишити в назві «неконсеквентність», себто так, як його вживали б українські інтелектуали, виховані в латинській традиції гімназійної освіти. Тож ця «неконсеквентність», з одного боку, віддаляє від нас значення назви, бо ж зустрічаємося із незвичним словом. Але, із другого боку, вона наближає до нас Колаковського, впроваджує його в дискурс українських інтелектуалів, на кшталт Івана Франка. Однак у чому ж непоследовність і навіщо її вихвалити? Похвала непоследовності – це, хоч як парадоксально, последовна і доволі раціональна філософська позиція Лешка

Колаковського. Непослідовність слід схвалювати, оскільки цінність чи ідеал, які послідовно доводять до крайнощів, перетворюються на свою протилежність. Сучасний світ пізнав досвід цього особливо трагічно: тоталітарні системи, які намагалися доводити раціональність своїх ідеологічних «квадратних кіл», посилюючи нігілізм та дегуманізацію. Відтак своєрідним порятунком від «терору» етичних, політичних, культурних абсолютів є певна (само-) іронія. При цьому Колаковський аж ніяк не належить до постмодерністів, які є гіперкритичними та гіперіронічними, але тим самим загрузають у суперечності своїх ідей – скажімо, відкидаючи філософію, вони самі ж філософують. Похвалу непослідовності можна уявити як критичний погляд дещо примружених очей, у яких жевріє іскринка гумору. Ця примруженість погляду налаштовує не потрапити в пастку іронічності, а таки серйозно поставитися до тексту. Самоіронію Лешка Колаковського (чи пак «Лейби Ксаверія Х», а може, «Гришпана-Чорторійського» – геть усе заплутано!) чути в першому есеї збірки «Моє життя з особливим урахуванням просто-таки божевільного успіху у жінок», де він, «приховуючи свої злочини, цинічно ними вихваляється». Ось вона, непослідовність, але не авторова, а тих, хто його критикував із «послідовних» ідеологічних позицій – лівих і правих, комуністичних і народницьких (скажімо, приписуючи йому одночасне засудження ув'язнення колишнього секретаря партії Гомулки і спричинення цього ж ув'язнення, або ж засуджуючи його належність до «масонства Ватикану» і «ендеко-пілсудчиків»).

Непослідовність/неконсеквентність – це філософський метод. Таке означення виглядає як певна недоречність, бо важко уявити, щоб якийсь дисертант написав у своєму авторефераті щось таке: «головним методом дослідження є філософська неконсеквентність». Та це ж буде перше, на що зверне увагу рецензент, вишукуючи хиби роботи. Метод апріорі передбачає послідовне простування дослідницьким шляхом, а не блукання манівцями за «примарами розуму». Однак спробуймо пояснити неконсеквентність як метод філософування, звернувшись до Колаковського.

Свою філософську позицію він описує так:

... філософія не займається Істиною. Філософія ніколи не відкриває яких-небудь загальновизнаних істин; а якщо вже якийсь філософ зробив автентичні наукові відкриття (тут на думку спадають, скажімо, математичні праці Декарта, Ляйбніца чи Паскаля), цей його доробок – можливо, внаслідок са-мого факту визнання офіційною наукою – відразу перестав би бути частиною філософії (незалежно від того, які метафізичні чи теологічні мотиви спонукали до його появи).

Принципова неможливість досягнути Істину передбачає постійний сумнів у очевидному та визнаному, що має претензії на абсолютність і універсальність. Цей сумнів не є радикальним, бо становить лише початок філософування, однак він принциповий. Це той самий сумнів, що його мав Сократ, коли критично поглянув на усталені й нібито безсумнівні принципи атенської демократії, або ж це Аристотелів сумнів в абсолютній істинності вчення його вчителя Платона. Це, безперечно, Декартів сумнів, із якого починається пошук *cogito*. Саме такий сумнів переплітається з непослідовністю, і разом вони зумовлюють можливість філософії давати різноманітні відповіді на запитання про буття, людину, соціум, політику, науку тощо. «Філософи не сіють і не збирають, вони лише збурюють ґрунт», – стверджує Колаковський.

Непослідовність філософа – це спосіб порятунку філософії і філософа. Вона має певний зв'язок із езотеричним рівнем письма, про який писав Лео Штраус у відомій статті «Переслідування і мистецтво письма». Філософи схильні приховувати свої справжні думки, тим самим убезпечуючи себе від невігласів (ці просто не досягнуть езотеричного рівня тексту) і влади, яка доволі часто є нетолерантною до альтернативних думок. Тож читати неконсеквентні філософські тексти треба між рядків, аби розпізнати там прихований зміст: «Те, що робить цю літературу можливою, – стверджує Лео Штраус, – може бути виражено в формі аксіоми, яка проголошує те, що бездумні люди є неуважними читачами. Тож автор, котрий прагне звернутися лише до мислячих людей, повинен писати так, аби тільки уважний читач міг відкрити

значення його книги». Тож непослідовність – це передумова пошуку шляхів справжнього порозуміння між автором і читачем.

Неконсеквентність важко піддається теоретизуванню, її радше практикують. Справжня непослідовність не може перетворитися на ідеологію чи політичну програму, свідченням чого є те, що ми навряд чи знайдемо політика, який рекламував би себе: «Тому що непослідовний». Якщо вже заговорили про політику, варто сказати, що вона посідає одне із чільних місць серед тем, які порушено в збірнику есеїв Колаковського. Про це, зрештою, свідчить підзаголовок книги: «як бути консервативно-ліберальним соціалістом». Ці три слова, стверджує філософ, уже не є життєздатними і взаємозаперечними пропозиціями. І цей його діагноз влучає просто в ціль: сучасна політика втрачає драматизм ідеологічних поділів, здійснюючись завдяки технологіям, а такі поняття, як «справедливість», «свобода», «авторитет», уже давно піддано смисловій інфляції і перетворено на засіб маніпулювання. Політики доволі «послідовно» перебігають від одного політичного табору до іншого, а взагалі-то всі вони переважно центристи і ліберали, демократи й патріоти, що крокують «третім шляхом». А бути комуністом і повною мірою користуватися надміром капіталістичних благ – це ж так послідовно. То чом би не подати себе як ліберала, консерватора і соціаліста водночас, якщо це збільшить шанси потрапити в парламент, а потім – на всілякі політичні шоу на телебаченні?

Те, що сучасна політика втратила свої автентичні виміри в їх класичному розумінні, коли її вважали за природну для людського буття (Платон і Аристотель), чи в шмітівському розумінні як протиставлення «друга і ворога», що передбачало наявність чітких ідеологічних поділів, можна потрактувати, слідом за Колаковським, як підступи диявола. В есеї «Диявол в політиці» він пише, що політика безумовно здається улюбленим полем полювання диявола (наступним після сексу), оскільки вона безпосередньо відповідає за війни, переслідування і всі мислимі й немислимі злодіяння, що їх спричиняє боротьба за владу. [118]

Політикові важко відмовитися від абсолютизації своїх прагнень здобути владу. І в цьому диявол підготував для нього пастку: «щойно політичні добра здобувають автономію і стають метою самі в собі, вони опиняються на службі диявола». Адже диявол добре знає, що політик насправді не потребує філософії з усіма її непослідовностями, навіть якщо вихваляється, що почитує афоризми відомих мислителів. Добрий приклад ми знаходимо біля початків політичної філософії, коли Платон здійснював свої мандрівки до Сиракуз, аби перетворити тирана на філософа-державця. Політик переважно потребує політичних гасел, які викличуть захват демосу, а не дискусій про суперечності усталених цінностей.

Наостанок слід сказати, що неконсеквентність, яку пропонує Колаковський, – це певна стратегія спасіння. Навіть із катами слід бути непослідовним. Український філософ Сергій Кримський якось в інтерв'ю згадував про одного заарештованого в період репресій чоловіка, який на допитах, коли до нього застосовували тортури, починав читати вірші. Він був непослідовним: робив те, чого від нього не очікували – не благав припинити знущання, не скиглив, не підписував вигадані зізнання, а читав поезію. Це так спантеличувало катів, що вони не знали, що робити, і припиняли катування. Тож така «непослідовність» урятувала йому життя. А Колаковський пише, що саме непослідовні рятують усе людство:

Порода нерішучих і м'яких, порода непослідовних, тих, власне, хто з легкістю їсть на обід котлети, але зовсім не може зарізати курку, хто не хоче бути нелояльним супроти державних законів, але не пише доносів у таємну поліцію, хто також вирушає на війну, але в безнадійній ситуації радше здається в полон, ніж гине наутриманій до кінця позиції, хто цінує прямоту, але зовсім не говорить знайомому художникові, що той намалював кіч, а навпаки – непевним голосом висловлює похвали, в які не дуже вірить; словом, порода людей непослідовних і надалі є одним із головних джерел сподівання на те, що, можливо, людський рід іще зможе протривати при житті. [46]

Чи завжди ми повинні бути непослідовними? Відповідь Колаковського –

ні. Існують ситуації, коли непослідовність неможлива. Це ситуації, що їх філософ називає елементарними. Він означає їх як «ситуації, в яких тактика завмирає, це такі ситуації, до яких наш моральний стосунок не змінюється, з огляду на обставини, в яких ці ситуації відбуваються»[57]. Не можна дати померти голодному, якщо маєш що дати йому поїсти. У цій ситуації слід діяти послідовно: дати людині їжу, а не гратися в непослідовність і дозволити їй загинути. Не можна толерувати геноцид чи знущення із беззахисних. Елементарні ситуації, які стаються тоді, коли треба бути послідовним і виявити свою людяність, нівелюють цінність неконсеквентности в усіх її вимірах – філософському, політичному та інших. Але тим самим вони є запобіжним засобом проти перетворення непослідовности на свою протилежність. Тож і виходить, що похвала неконсеквентності має бути неконсеквентною...